

ФОРМУВАННЯ УМІНЬ УКРАЇНСЬКОГО КОМУНІКАТИВНОГО МОВЛЕННЯ ПЕРШОКЛАСНИКІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ДВОМОВНОСТІ

НАТАЛІЯ ПРИТУЛИК,

аспірантка Інституту педагогіки АПН України

На підставі аналізу численних досліджень різних аспектів онтогенезу дитячого мовлення (праці З.М.Богуславської, Д.Б.Годовикової, І.О.Кондратович, Т.С.Путиловської, Е.О.Смирнової, Ф.А.Сохіна, Т.Слама-Казак, М.І.Лисиної, А.К.Маркової та інших) слід зазначити, що шестирічний вік є переломним у комунікативно-мовленнєвому плані. Для нього властиві виникнення функції диференційованого впливу; відкритість до засвоєння норм соціального середовища, зумовлена функціонуванням особистісної форми спілкування; ускладнення планування і контролю монологічних висловлювань. А отже, він максимально сприятливий для формування та розвитку комунікативного мовлення дітей.

Комунікативно-мовленнєві вміння — це вміння, необхідні для ефективного здійснення мовленнєвої діяльності в умовах міжособистісної взаємодії, тобто в різних ситуаціях спілкування: з різною метою, в різних умовах, з різними співрозмовниками (знайомими, незнайомими; за віком: старшими, молодшими; за соціальною роллю: хтось із рідних, учитель, однокласник, друг і т.д.). Основою **комунікативно-мовленнєвих** умінь є **частково мовленнєві** вміння (звукимовні, орфоепічні, лексичні, граматичні) та **загальномовленнєві** (уміння слухати-розуміти, говорити, читати, писати).

Оскільки першокласники, які зростають у російськомовному середовищі, до школи не оволодівають українським мовленням або оволодівають недостатньо, то стає проблемним завдання програми *розвивати та вдосконалювати* мовленнєві вміння та навички і на їх базі навчати читання й письма. Очевидною є необхідність формувати вміння українського мовлення: аудіативні, орфоепічні, граматичні, збагачувати словниковий запас, розвивати уміння діалогічного й монологічного мовлення, що створить базу для навчання читання і письма. При цьому слід взяти до уваги, що у випадку недостатнього володіння усним мовленням розвиток навичок читання та письма уповільнюється, про що свідчать дослідження О.В.Грейсер, А.Е.Супруна, О.Н.Хорошковської. Отже, першорядним завданням у ситуації, коли до шкіл з українською мовою викладання приходять російськомовні діти, є формування та розвиток умінь усного мовлення.

Виходячи з цього, доцільно було б продовжити (хоча б до 1,5—2 місяців) та наповнити новим змістом добукарний період навчання грамоти, зок-

рема, приділити більше уваги цілеспрямованому свідомому (на основі знань) формуванню частково мовленнєвих і загальномовленнєвих умінь українського мовлення.

Як вважають психолінгвісти (І.О.Зимня), для здійснення усного спілкування важливою є розвиненість умінь слухання-розуміння (аудіювання) та говоріння українською мовою. Хоча аудіювання і говоріння складають єдину вербально-комунікативну систему, їх функціонування забезпечується різними мовленнєвими механізмами і потребує окремої уваги до розвитку кожного з них. Саме тому в першокласників, і насамперед російськомовних, важливо формувати і розвивати вміння слухати-розуміти українське мовлення. Широкі можливості для здійснення цієї роботи містять уроки роботи з дитячою книжкою. Окрім того, вміння слухати-розуміти українське мовлення слід розвивати й на звичайних уроках читання. Причому, матеріал для слухання має бути різноманітним за обсягом: від речень (прислів'їв, скоромовок, маленьких віршиків) до текстів; за формою (монологічного та діалогічного характеру); за жанром (казки, оповідання) і т.д. (Методичного аспекту розвитку аудіативних умінь автор торкається в статті: Н.В.Питулик. Комунікативний потенціал уроків роботи з дитячою книжкою. // Початкова школа. — 2003. — №6).

У першому класі важливе місце посідає робота над правильною **звукимовою** (вади вимови звуків [р], [с], [з], [ш], [л]), яку хоч і здійснює логопед, проте на уроках навчання грамоти вчитель також має сприяти відпрацюванню правильної вимови звуків, формуванню артикуляційної вправності учнів у процесі промовляння скоромовок, чистомовок, артикуляційних вправ.

В умовах, коли учні російськомовні, особливу увагу слід приділяти орфоепічним умінням, зокрема, вимові тих звуків, що різняться в українській та російській мовах (ненаголошеним [о], [а]; [г], [ч], [ц'], [ц':а], [с':а], [шч], [дж], [дз], [дз']), а також умінням не оглушувати дзвінки приголосні в більшості слів української мови, твердої вимови кінцевих звуків [б, п, в, м, ф] та [р], вимові сполучень *б'я, н'я, в'я, м'я* у словах української мови тощо). Вчитель, починаючи з перших уроків, має продемонструвати правильну вимову, звернути увагу учнів на її особливості, запровадити промовляння хором ("Повторюйте так, як я"). Надалі ці вміння після багаторазового повторення переходять у навичку.

Необхідним є також проведення роботи над формуванням **граматичних** умінь: усі випадки, коли закінчення в словах російської і української мов не

збігаються, мають бути засвоєними, крім того, слід звернути увагу на вживання кличного відмінка; чергування приголосних у коренях слів (*в руці, на носі, у вусі* і т.д.); вживання дієслів на *-ти* (*робити, спати, стрибати* і т.д.), початкову форму прикметників жіночого та середнього роду (*рідна, люба; любе, миле*). Усі ці вміння формуються практично шляхом повідомлення граматичної форми: "Українською мовою кажемо: з *Галинкою, Маринкою, Катрусею*" та повторення слів у заданій граматичній формі за вчителем і одразу ж — до вживання їх у мовленні шляхом створення найпростіших мовленнєвих ситуацій. Для цього варто вивисити малюнок кількох хлопчиків і дівчаток, оголосивши їхні імена, а потім запитати: "..., з ким ти познайомився (лась)?" А в процесі опрацювання казки "Ріпка" доцільно звернути увагу на те, як її герої кличуть одне одного (*бабусю, дідуся, Хвінка, Мінко* і т.д.), а потім запропонувати учням покликати на ім'я сусіда (сусідку) так само і т.д.

Працюючи над збагаченням словникового запасу учнів, слід добирати слова для засвоєння (різні частини мови) однієї тематичної групи, оскільки тематично об'єднані слова, як показали дослідження Т.В.Коршун, краще запам'ятовуються. Крім того, на їх матеріалі зручно створювати мовленнєві ситуації, в процесі розігрування яких відбувається закріплення та розвиток вже сформованих частково мовленнєвих умінь. Коло лексичних тем мають об'єднувати слова, які є необхідними для забезпечення спілкування дитини шести—семирічного віку. Орієнтовно теми можуть бути такими: "Школа. Клас. Навчання", "Навчальне приладдя", "Ігри та розваги дітей", "У країні Ввічливості", "Родина", "Кольори", "Одяг та взуття", "Овочі, фрукти", "Тварини", "Посуд, страви", "Меблі" і т.д.

Сформовані частково-мовленнєві вміння закріплюються у висловлюваннях репродуктивного характеру: відтворення реплік героїв під час інсценізації казок, реплік у народних іграх, продукування висловлювань за аналогією до зразка (наприклад, висловлювання вчителя на задану тему). В такий спосіб формуються мовленнєві вміння, активізуючи які, у процесі спілкування, учні набувають комунікативно-мовленнєвих умінь. Розвиток останніх відбувається із набуттям досвіду у сфері міжособистісної мовленнєвої комунікації, який має забезпечуватися вчителем в урочний та позаурочний час.

Слід зазначити, що процес формування мовленнєвих умінь (частково мовленнєвих, загальномовленнєвих, комунікативно-мовленнєвих) слід здійснювати в комплексі, у взаємозв'язку. Так, наприклад, під час засвоєння теми "Навчальне приладдя" учитель ознайомлює дітей із новими словами (олівець, фарби, зошит, новий, чистий і т.д.), одночасно діти вправляються в їх вимові (вчитель демонструє нормативну вимову слів і звертає увагу школярів на тверду вимову звука [ч], відмінність його вимови в російській та українській мовах, та м'яку [ц']). Далі засвоєні слова вводяться у словосполучення, речення і таким чином формуються граматичні вміння ("Ось *лежить* новий зошит, нова ручка. Що

лежить? Де?"). Після цього набуті початкові вміння активізуються, закріплюються у процесі спілкування (продукування діалогічних або монологічних міні-висловлювань), для чого їх слід створювати або використовувати природні ("Сергію забув удома олівець. Треба новий. Сергію, звернися до своїх друзів, попроси в них зайвий олівець"), і таким чином формуються комунікативно-мовленнєві вміння.

Оскільки мова слугує основним інструментом навчання, у дітей є безліч можливостей оволодіти нею в процесі спілкування, яке має відбуватися не лише між учителем та учнем, а й між учнями, між учнями та батьками і т.д. Стимулювання умінь мовленнєвого спілкування має проводитися від початку засвоєння мови і продовжуватися впродовж року.

Суттєвою особливістю усного мовлення є те, що воно має широку гаму засобів виразності (інтонація, темп мовлення, сила та тембр голосу), які дозволяють чітко виразити позицію мовця, почуттєво-емоційне ставлення, яке він вкладає у висловлювання. Вміння яскраво передавати за допомогою засобів виразності таку інформацію під час усного спілкування відіграє неабияку роль для досягнення його мети. Саме тому, здійснюючи роботу над формуванням комунікативного мовлення, слід уважно ставитися до виразності мовлення.

У процесі формування інтонаційних умінь, особливо на початковому етапі, корисними є такі види роботи, як спостереження за інтонацією (під час слухання художніх творів), аналіз мовленнєвих зразків з точки зору засобів виразності; вибір відповідної інтонації реплік на основі індивідуальних характеристик мовців (героїв оповідань, казок, діючих осіб рольових ігор, мовленнєвих ситуацій) та мети їх висловлювань і вправління у виразному їх промовлянні.

Характеристиками виразності мовлення є темп мовлення та сила голосу, які також потребують неабиякої уваги вчителя. Працюючи зі скоромовкою, слід вправлятися в її промовлянні з різною силою голосу: голосно, тихо, пошепки; від "тихо" — до "голосно" і навпаки; "сходінками" (вчитель малює на дошці сходинки і пропонує учням, промовляючи скоромовку, все голосніше піднятися до найвищої з них, а сам пересуває указку або якусь плоску фігурку від сходинки до сходинки; тихих учнів слід викликати промовляти "на високих сходінках", щоб вони привчилися не боятися свого голосу і вчилися ним керувати, а "голосистих" — навпаки); в різному темпі. Під час інсценування казок слід спонукати учнів репліки героїв промовляти інтонаційно виразно, вчитися передавати голосом інтонаційні відтінки: радість, сум, здивування.

Пропонуємо окремі **види роботи**, спрямовані на формування **комунікативно-мовленнєвих умінь** та проілюструємо їх деякими ситуативними вправами.

1. Розповідь за власним малюнком, спостереженнями, досвідом.

Доцільно запропонувати учням спочатку намалювати те, що вони бачили, ідучи дорогою до школи, а потім, з опорою на свій малюнок, розказати про це однокласникам.

2. Висловлювання "ланцюжком".

Цей вид вправ є особливо корисним у процесі формування загальнонавчальних умінь за аналогією до зразка вчителя. Окрім того, під час виконання такої вправи учні вчаться слухати співбесідника не перебиваючи його. Педагог пропонує учням розказати про себе за початком, який задає сам. Наприклад: "Найбільше я люблю їсти... або гратися з ...". "Моя мама радіє, коли я...". "Я найбільше люблю... (що робити)?" "Мені весело (у мене гарний настрій), коли...". Щоб залучити всіх учнів до висловлювання, можна скористатися грою "Естафета", під час якої кожний після побудови висловлювання передає "естафету" (це може бути клубочок ниток, м'ячик і т.д.) іншому.

3. Створення ситуацій для спілкування в парах з метою одержання інформації.

Вчитель пропонує кожному учневі звернутися до свого сусіда із запитанням і дізнатися про щось, наприклад, про те, що він любить робити найбільше (або: чи є в нього братик або сестричка; що подарував йому Дід Мороз і т. д.). Можна дати завдання дізнатися про щось удома в батьків.

Не рекомендується давати учням одночасно більше одного комунікативного завдання. При цьому важливими є чіткі інструкції щодо початку спілкування та його закінчення (можна використовувати різноманітні сигнали: звукові, зорові, наприклад, малюнки із зображенням закритого та відкритого ротика). Після того, як діти поспілкуються, вчитель має запитати в деяких учнів про те, що вони дізналися.

4. Інсценізація прослуханих або колективно складених казок, оповідань.

На початковому етапі діти лише відтворюють репліки героїв казок (таких, як наприклад, "Ріпка", "Колобок") з відповідною інтонацією, а згодом, — імпровізують, передаючи основний зміст реплік героїв своїми словами.

Інсценівка "Стежинка до лісової школи".

Вчитель повідомляє, що надійшов лист від лісових мешканців, які запрошують першокласників до себе в гості до лісової школи, але адресу звірята не вказали. Для того, щоб знайти дорогу до лісової школи, треба запитати в звірів, які зустрінуться в лісі, де вона знаходиться. (Вчитель спрямовує дітей на вживання слів ввічливості, "щоб навіть хижі звірі відповідали охоче"). Далі педагог призначає дітей на ролі "вовка", "ведмедя", "лисички", "кабана" (вони одягають відповідні маски-шапочки і стають біля дошки). Усі інші виходять із-за парт і "прямують до лісу" (імітують ходу). (Увага! Для орієнтації тих, хто розповідатиме про дорогу, доцільно на дошці намалювати піктограму (схематичне зображення) руху і проговорити слова: *прямо, праворуч, навколо, через місточок, галявина.*) Діти, зустрічаючи "вовка", потім — "ведмедя" та ін., запитують у них, як пройти до лісової школи, ті — відповідають. (Наприклад: "Ідіть прямо, біля сосни повернете праворуч, а там, біля пенька, спитаєте лисичку і т. д. ..., а на галявині буде лісова школа").

5. Розігрування мовленнєвих ситуацій, складених на основі ситуативних малюнків (з яких зрозуміло, про що можуть говорити герої).

Після розгляду малюнка вчитель пропонує дітям здогадатися, про що "говорять" герої, зображені на ньому, та озвучити в парі їхню розмову-діалог.

6. Розігрування уявних (за словесним описом) мовленнєвих ситуацій.

Етапи проведення роботи: 1) презентація ситуації (словесний опис її умов); 2) обговорення, формулювання реплік героїв; 3) призначення учнів на ролі; 4) розігрування ситуації.

Ситуація "У магазині".

Педагог пропонує кожному з учнів уявити ситуацію, що на його день народження мама хоче приготувати смачні страви, щоб пригостити друзів, але деяких фруктів (овочів, продуктів), що починаються на букву ... (що вивчається на уроці), для них не вистає, отже, вона попросила сходити до магазину і придбати їх. Учні розігрують діалог, який міг би відбутися в магазині.

Ситуація "Прохання погратися іграшкою".

Вчитель пропонує кожному з учнів уявити таку ситуацію: він вийшов у двір погратися з м'ячем, дошкільня із сусіднього під'їзду просить іграшку. Першокласники мають розповісти, як би вони повелися в цій ситуації, що б сказали дитині. Далі організовується обговорення можливих способів поведінки (дозволити погратися з м'ячем; запропонувати погратися разом; ввічливо відмовити, пояснивши причину) та їх розігрування.

Ситуація "Заспокой малечу".

Кожному учневі пропонується уявити, що ідучи до школи, він побачив на лавочці маленьку дівчинку, яка плаче: її мама пішла в магазин, а доню лишила саму. Завдання школярів — знайти словесні способи, щоб заспокоїти малечу, які вони демонструють у ході розігрування ситуації.

Ситуація "Розмова по телефону".

Після бесіди, в ході якої вчитель ознайомлює учнів з культурою телефонної розмови (тон розмови, початок, закінчення), доцільно провести розігрування телефонної розмови на основі такої мовленнєвої ситуації: "Уяви, що твого однокласника не було в школі. Зателефонуй йому, поцікався, що сталося". Варто розіграти декілька варіантів ситуації — слухавку бере: а) мама однокласника; б) його брат, з яким ти знайомий; в) сам однокласник.

Ситуація "Дослідник".

На початку гри вчитель запитує, чи цікаво учням дізнатися, який одяг люблять носити (які страви люблять їсти, що люблять робити у вільний час і т.д., залежно від тематики лексики, яку вчитель поставив за мету активізувати на уроці) учні їхнього класу найбільше. Для того, щоб про це дізнатися, він пропонує з кожного ряду обрати по одному "досліднику", які мають, ввічливо звернувшись по імені до кожного учня свого ряду, запитати про його улюблений одяг (справу і т. д.). По ходу опитування вчитель фіксує на дошці відповіді учнів. Наприкінці їх

кількість підраховується "дослідниками", після чого результати опитування оголошуються.

7. Проведення рольових ігор.

Рольова гра "Ательє".

Вчитель пропонує половині учнів класу уявити себе в ролі "кравців", а їхнім сусідам — уявити себе в ролі "клієнтів", які звернулися до "кравців", щоб замовити собі одяг на якесь свято. "Клієнти" мають придумати собі вбрання і словесно описати його "кравцеві" (якого кольору, розміру, широкє чи вузьке, довге чи коротке і т.д.). Після цього "кравець" "шиє" (малює) одяг. Вчитель має розпитати в декількох "кравців" вибірково про те, що вони "пошили".

Рольова гра "Диктор".

Одна дитина обирається на роль "диктора телебачення", усі інші — "глядачі". Глядачам цікаво дізнатися, яка погода буде сьогодні (завтра), щоб обрати відповідний одяг. "Диктор" має зробити прогноз погоди. Для того, щоб було цікавіше, вчитель може виготовити з цупкого паперу умовні позначки "вітрана погода", "сніг", "сонячно", "ожеледиця", "дощ" і т.д. Цими позначками "диктор" може супроводжувати свою розповідь, обираючи відповідні та виставляючи їх на дошці. Після закінчення "виступу диктора" "глядачі" розповідають, який одяг вони "одягнуть" у зв'язку з прогнозованою погодою.

8. Співпраця в парах, у мінігрупах, під час якої учні змушені в ході спільної діяльності, спілкуючись, домовлятися про розподіл ролей та особливості виконання завдання.

Гра "Привітання букви з днем народження".

Вчитель повідомляє, що в букви (яка вивчається на уроці) "день народження". Учні кожної команди мають спільно придумати та намалювати подарунки для "іменинниці", назви яких починалися б із цієї букви, а також придумати, для чого вони їй можуть знадобитися. Далі відбувається розігрування привітання букви (її роль може грати хтось із учнів) зі святом: кожна команда по черзі підходить до "букви", вітає її зі святом і, даруючи "подарунки", пояснює їх призначення (наприклад, букві "Л" можна подарувати ляльку, щоб із нею бавилася її маленька донечка "л"; лавочку, щоб в неї не втомлювалися ніжки; ложку, щоб запрошувала гостей до себе і т.д.).

Змагання "Малярі".

Вчитель роздає кожному з учнів невеличкий малюночок із зображенням будиночка, в якому є дах, двері, вікно, димар, сходи. В половині дітей будиночок кольоровий (його сусіду показувати не можна), у їхніх сусідів — чорно-білий. Ті учні, в яких будиночки кольорові — дають усні інструкції щодо того, що в який колір треба розфарбувати відповідно до свого малюнка. Їхні сусіди уважно слухають команди і виконують їх. Якщо команда подається російською мовою, "маляр" не має права її виконувати (розфарбовувати частину будинку, що була названа неправильно). Після завершення виконання вправи вчитель перевіряє, хто з "малярів" був найуважнішим і виконав усі інструкції правильно; хто з "інструкторів" давав чіткі й зрозумілі вказівки. Перемагає пара, яка найбільш злагоджено працювала разом.

Гра "Рукавички".

Олівцем на папері учні обводять пальці однієї руки. Після цього вони мають однаково із сусідом розфарбувати кожен свою рукавичку. Вчитель дає учням трішки часу на те, щоб вони домовилися (українською мовою), якими будуть їхні рукавички. Перемагає пара, в якій рукавички вийдуть найбільш схожими між собою.

9. Переказування тексту з орієнтацією на слухача.

Прикладом комунікативного переказування може бути такий: після слухання казки "Вовк та семеро козенят" запропонувати учневі уявити себе маленьким козеням, яке сховалося за піч, і розповісти "кози" про те, що трапилося, поки її не було вдома. Або: для переказу прочитаного тексту про Україну можна запропонувати уявити, що "приїхали друзі з іншої країни, які хочуть дізнатися про нашу Батьківщину". Один з учнів розповідатиме про Україну, а всі інші — "гості" — будуть слухати його та ставити запитання.

Щоб забезпечити наявність слухача, можна організувати переказування "в парі", наприклад, запропонувати дітям уявити, що мама попросила розповісти казочку перед сном маленькому братику або сестричці: половина дітей виконують роль "старшої дитини" — переказують прослуханий текст, їхні сусіди грають роль "молодшого братика або сестрички" — слухають їх. Розповідати казку чи оповідання можна також мамі або бабусі "по телефону" (іграшковому), казковому гостю уроку. Таке переказування "в парі" має дуже високу продуктивність, оскільки за короткий проміжок часу повправлятися в говорінні має змогу половина учнів класу.

10. Використання природних мовленнєвих ситуацій в урочний і позаурочний час.

Необхідно зважати на те, що мовленнєве спілкування пронизує всі види діяльності, а отже, і пам'ятати про розвиток комунікативного мовлення учнів слід повсякчасно: на всіх уроках (адже на багатьох із них, зокрема на уроках трудового навчання, малювання, можна організувати роботу в парах, яка вимагає від учнів умінь спілкуватися у процесі спільної праці) і в позаурочний час (на перервах під час правильно організованої ігрової діяльності, під час екскурсій до шкільної їдальні, бібліотеки, медичного кабінету і т.д., у процесі яких учні готують свої питання і проводять інтерв'ювання працівників). Крім того, саме життя дітей у класі забезпечує природні ситуації, які заохочують до різних видів використання мови, наприклад, привітання іменинників, мам із Днем матері, запрошення батьків на святковий ранок, прохання позичити зайвий олівець в однокласника у випадку, якщо свій зламався і т.д.

Кожен вчитель — творча особистість і може самостійно творити мовленнєві ситуації, які б спонукали учнів до спілкування, виходячи з теми та мети уроку, наявного в букварі матеріалу. Важливо лише, щоб робота над формуванням комунікативного мовлення здійснювалася комплексно і поетапно (від формування частково мовленнєвих та загальномовленнєвих до комунікативно-мовленнєвих умінь), а також систематично.